

Academiae Ottomanicum/ Osmanlı'nın Eğitim Nazariyesi

Eğitim tarihi araştırmalarının her Őeyden önce disiplinler arası bir alana tabi olduğunu kabul etmek, konunun kapsamlı bir Şekilde ele alınması ve anlaşılması için elzem bir husustur. Çünkü eğitim tarihi meseleleri, gelişim gösterdiği toplumun geçmiŐe dönük sosyolojik, psikolojik, tarihî ve iktisadi mazileriyle doğrudan bağlı bir mahiyet arz etmektedir. Bağlayıcı nitelikleri olan bu söz konusu bilimsel sahalarının dahil edilmediği eğitim tarihi araştırmaları, konu ile ilgili bütüncül, muteber ve özgün bir kanaate erişilmesinde önemli bir engel teşkil etmektedir. Bu bağlamda eğitim bilimlerini ilgilendiren diğer bütün alanlarının geçmiŐ pratik (*bi'l-fiil*) ve teorik (*bi'l-kuvve*) müktesebatları da bir yönüyle eğitim tarihinin alt alanları olarak pekâlâ görülebilir.

Meseleye Türk eğitim tarihi araştırmaları özelinden yaklaştığımızda ise bu hususun yakın zamanlara kadar göz ardı edildiği görülmektedir. Yapılan çalışmalar Şüphesiz eğitim tarihimizin genel hatları ile ihtiva ettiği hususiyetleri ortaya koymaları açasından Şüphesiz kıymetlidir fakat ekseriyetle disiplinler arası çalışmaların ve söz konusu edilen farklı bilimsel alanlardan faydalanılmamasından doğan bilgi yanlışlıkları ve ciddi belirsizlikler gündeme gelmektedir. Bugün ise Türk eğitim tarihi çalışmalarında söz konusu bu eksiklikten doğan hususlar dikkate alınmaya başlanmış ve geç de olsa daha bütüncül çalışmalar ortaya çıkmaya başlamıştır. Buna karşılık uluslararası camiada gözlemlenen eğitim tarihi çalışmalarında daha yetkin ve bütüncül bir kanaate erişmek için disiplinler arası bir inceleme yöntemi izlendiği görülmektedir. Çünkü farklı bilim dallarından destek alınarak yürütölen disiplinler arası inceleme tekniğinin gündeme alınması özellikle, üzerinde fazla bilgi edinilemeyen ya da aydınlığa kavuşturulmasında referans eksiliği yaşanan tarihsel dönemlerin eğitim anlayışlarının izah edilmesi ve bütüncül bir mahiyette anlaşılması için büyük önem arz etmektedir. Bu hususa verilebilecek en önemli örnek, Türk eğitim tarihi araştırmaları kapsamında önümüzde halen daha incelenmeye muhtaç bir tarihsel dönem olarak duran Osmanlı eğitim tarihi çalışmalarıdır.

Mustafa Gündüz, *Osmanlı Eğitim Mirası* isimli derleyici çalışmasının giriş kısmında Türk eğitim tarihi yazımında kullanılan araştırma metotlarını eleştirel bir gözle ele almış ve genel itibarıyla bu tarz çalışmalarda iki metodun kullanıldığını belirtmiştir. Birincisi, tarihin bilinen en eski dönemlerinden bugüne kadar yaşamış olan devletlerin hayatlarını temel alarak bu devletlerdeki eğitim faaliyetlerini, kurumlar, kişiler, eserler, programlar ve zihniyet başlıkları altında incelenmesidir. Eski Türklerin, Selçukluların ve bizim de çalışmamızı ihtiva eden Osmanlı eğitim tarihi çalışmaları bu kapsamdadır. İkincisi ise daha çok eğitim müesseselerini ve düzeylerini kaynak olarak her bir eğitim kurumunun tarihsel gelişimini kronolojik olarak inceleme metodudur. İlköğretim tarihi, ortaöğretim tarihi, medrese tarihi gibi araştırma konuları bu minvalde ele alınmaktadır. Hiç Şüphesiz ki söz konusu bu araştırmaların tikel olarak müstakil ağırlıkları ve bilimsel nitelikleri bilim camiasına önemli katkılar sağlamaktadır. Fakat bu noktada üzerinde dikkatle durulması gereken husus, disiplinler arası bir inceleme tekniğine başvurulmaksızın, dar bir referans havuzundan beslenmek suretiyle yapıldığı takdirde söz konusu bu çalışmalar, ihtiyaç duyulan bütüncül niteliğe kavuşmuş bir eğitim tarihi nazariyesinin ortaya konması için yeterli olmayacaktır. Bu durumun temel sebebi ise Türk eğitim tarihi alanına dair bilhassa uzak tarihsel dönemlerdeki eğitim ortamını doğrudan ihtiva eden birincil kaynak sayısının oldukça az olmasıdır. Bu durumu Osmanlı eğitim tarihi çalışmaları özelinde ele aldığımızda, araştırmaya tabi tutulacak dönem on beşinci asır öncesi yani Sultan İkinci Mehmet devrine kadar olan devir ise, nitelikli bir kanaat ve fikre ulaşmak için çok yönlü referans taramalarına başvurulması neredeyse elzemdir.

Osmanlı Devleti altı yüz yıllık idare tecrübesi politik müktesebatıyla cumhuriyet Türkiye'sinin önünde devlet nazariyesini kapsayan yönetsel mahiyetin tüm yönlerini ihata eden geleneksel bir referans ve tarihsel öncülü olarak durmaktadır. Dolayısıyla meseleye eğitim tarihi özelinde yaklaştığımızda Osmanlı eğitim tarihinin, bugünün Türk eğitim tarihi araştırmalarında son derece önemli bir yere sahip olduğu inkâr edilemez bir gerçektir. Fakat bu kaçınılmaz gerçeklik, bilimsel araştırmaların hayata geçirilmesinde birtakım zorlukları ve handikapları da beraberinde getirmektedir. Bu handikapların gündeme gelmesindeki etkenler ise tarihsel dönem içerisinde değişen sosyo-kültürel, siyasal ve siyasal etkenlere doğrudan bağlı olan başkalaşan demografik, toplumsal ve kültürel hususiyetlerdir. Tarihsel süreç içerisinde meydana gelen kırılmalar ve bu kırılmaların ortaya çıkardığı bilhassa kültürel farklılaşmalar, söz konusu tarihsel devrin incelenmesini ve dönem hakkında bütüncül bir kanaate varılmasını zorlaştırmaktadır. Araştırmacı nezdinde bu zorlukların başında ise inceleme için hayati önem arz eden kaynak ve klasik eserlerin referans olarak kullanılmaması gelmektedir.

Türk eğitim tarihi araştırmaları dahilinde bilim alanlarının tarihsel ve klasik metinleri, kaynak eser olma hüviyetleri ile oldukça büyük bir önemi haizdir. Çünkü kaynak eserler hemen her dönemde ve pek çok konuda başvuru ve önemli ölçüde yararlanılan kapsamlı birikimlerdir. Klasik olmalarının altında yatan temel etken ise her dönemde faydalanılabilir, yeni anlamlar çıkarılabilir ve üzerinde çalışılan bir araştırmacının seyrini değiştirecek bir mahiyete sahip olmalarıdır. Türk eğitim tarihi sahasının Cumhuriyet öncesi evresi için araştırmacılar nezdindeki en önemli zorluğu kaynak hüviyetindeki klasik eserlerin Arap alfabesi ile kaleme alınmış olmasıdır. Osmanlı eğitim tarihi çalışmaları özelinde meseleye yaklaştığımızda ise ilmiye teşkilatının, eğitim nazariyelerinin ve bu doğrultuda müfredat programlarının on beşinci asra tekabül eden Sultan İkinci Mehmet dönemi itibarıyla sistematik bir hüviyete kavuştuğu düşünülürse, erken dönem olarak tabir edilen on üç ve on dördüncü asırlardaki eğitim nazariyeleri, ilmiye teşkilatları ve okutulan dersler hakkında muteber ve özgün bilgilere ulaşmanın önündeki en önemli engel, alfabe farklılığının yanı sıra araştırma konusunu doğrudan ihtiva eden birincil kaynakların yoksunluğu olarak görülmektedir. İşte bu noktada, her ne kadar yakın dönemde yapılan nitelikli çalışmaların sayesinde özellikle on üç ve on dördüncü asır Osmanlı eğitim tarihine dair özgün ve yeni bilgiler keşfedilse de halen daha aydınlatılmaya muhtaç olan bu dönemlerin eğitim anlayışı ve müfredat programları üzerine yapılan çalışmalarda tatmin edici verilerin elde edilmesi için disiplinler arası inceleme metodlarına ve farklı bilim dallarına başvurulması elzemdir.

Bu hususun yarattığı sonuçlar nispetinde bir başka ciheti de altı yüz yıllık devlet tecrübesi ile bir abide olarak karşımızda duran Osmanlı eğitim tarihine ilişkin yapılan nitelikli ve bütünlüklü çalışmaların uluslararası eğitim tarihi literatüründeki yetersizliği meselesidir. Eğitim tarihine dair kaynak ve klasik eserlerin kullanılmaması ve farklı bilim dallarından faydalanılarak ortaya bütüncül mahiyette bir Türk eğitim tarihi nazariyesi konamamasından ötürü yapılan çalışmalar kahir ekseriyetle birbirinin tekrarı mahiyetinde olduğundan ötürü uluslararası eğitim platformlarında ciddi bir prestij kaybına da sebebiyet vermektedir. Uluslararası eğitim platformlarında söz konusu bütüncül ve disiplinler arası metodolojinin yabancı dillerde yapılan eğitim tarihi araştırmalarında hassasiyetle kullanıldığı görülmekte; bununla birlikte Türkiye dışından olup Osmanlı eğitim tarihi üzerine çalışma yapan muteber bilim insanlarının, söz konusu sahaya dair araştırmalarında son derece kapsamlı ve doğrudan Osmanlı metinlerini kapsayan klasik mahiyetteki kaynak eserleri referans olarak tümel bir inceleme metodolojisi uyguladıkları gözlenmektedir. Bu çalışmalarda referans olarak kullanılan klasik mahiyetteki kaynak eserlerin ilgili oldukları bilim dallarına bakıldığında, söz konusu metinler içerisinde edebî metinlerin de olduğu tespit edilmektedir. Bahsi geçen bu tarz problemlerin çözümüne bir dereceye katkı sağlaması ve yeni araştırma yöntemleri noktasında yönlendirici olması bağlamında kaleme alınan bu çalışma, özellikle erken dönem

Osmanlı eğitim tarihi araştırmaları dahilinde müfredat programları ve okutulan derslerin tespitine yardımcı olabilmesi niyetiyle yapılmıştır.

Osmanlı eğitim tarihi çalışmaları kapsamında bilhassa müfredat programları ve medreselerde okutulan derslerin tespitine dair pek çok çalışmanın varlığından rahatlıkla söz edilebilir. Söz konusu bu çalışmalardan çıkarılan sonuç, erken dönem Osmanlı medreselerindeki ders programlarının genel itibarıyla Selçuklu medreselerinin örnek alınarak hazırlanmış olduğudur. Bu bağlamda ilk dönem Osmanlı medreselerine örnek olması itibarıyla Selçuklu ve Anadolu Selçuklu medreselerindeki müfredat programlarının incelenmesi, Osmanlı dönemi medreselerinin ders programlarının tespiti için büyük önem arz etmektedir. Selçuklular tarafından ilk olarak Bağdat'ta kurulan Nizamiye Medreselerini Merv, Herat, Isfahan, Belh ve Musul gibi vilayetlerde kurulan eğitim müesseseleri takip etmiş; bu merkezlerde teşekkül eden eğitim-öğretim anlayışı zaman içerisinde tüm İslam âlemine sirayet etmiştir. Dolayısıyla İslam dünyasının büyük bir kesiminde olduğu gibi Osmanlı coğrafiyasında da âlimler, ekseriyetle aynı eğitim sisteminden geçmiş ve aynı kaynaklardan beslenmişlerdir. Selçuklu medreselerinin fiziksel ve teşkilat hususiyetlerinin dışında müfredat programlarına bakıldığında hadis, fıkıh, kelam, ilm-i heyet (*astronomi*), riyaziye (*matematik*), tıp, edebiyat, belâgat, mantık ve aruz derslerinin verildiği noktada kaynaklar birleşmektedir. Selçuklu medreselerinin gerek eğitim programlarını gerekse teşkilat yapısını hazır olarak temellük eden Fatih devrine kadarki ilk dönem Osmanlı medreselerinde uygulanan müfredat programları üzerine, birincil referanslara dair yetersizliklerden ötürü kesin bir yargıya varılamamaktadır. İlk dönem Osmanlı medreselerinde hangi derslerin okutulduğunun tam olarak bilinemediğini ifade eden Fahri Unan'a göre bu durumun altında yatan temel etken, söz konusu dönemin eğitim hususiyetlerini ihtiva eden bilgilerin genellikle daha sonraki dönemlerde kaleme alınmış eserler vesilesiyle bugüne ulaşmış olmasıdır. Türk eğitim tarihi üzerine referans kaynaklardan birini kaleme alan Yahya Akyüz de ilk Osmanlı medreselerinde okutulan derslerin neler olduğu ve hangi sıralamayla bu derslerin verildiği noktada tespit edilmiş net bir bilginin olmadığı kanaatinde olup ancak Selçuklu devri medrese programlarından hareketle tahmini bir çıkarımda bulunulabileceğini, bu durumda da Selçuklu müesseselerine benzer bir şekilde ağırlıklı olarak nakli ilimlerin yanında matematik ve bazı akli ilimlerin de okutulmuş olabileceğini ifade etmektedir.

Osmanlı ilim ve eğitim tarihi hakkında bugüne kadarki en muteber kaynaklarında birisini kaleme almış olan Abdülhak Adnan Adıvar *Osmanlı Türklerinde İlim* adlı eserinde, başta Orhan Gazi tarafından ilk kez İznik'te kurulan medreseden itibaren erken dönem Osmanlı medreselerinde akli ilimlere dair bir hususiyet aranmasının beyhude bir çaba olacağını ifade etmektedir. Adıvar, Orhan Bey tarafından kurulan ilk medresenin, Osmanlı ilmiye teşkilatının öncülü konumunda olan Selçuklu medreselerinin tedris açasından devamı olduğunu belirtmektedir. Buna karşın aynı eserinde Adıvar, Osmanlı devrinin ikinci medresesi olma hüviyetini kazanmış olan Lala şahin medresesinde uygulanan eğitim programında ise fıkıh ve kelam gibi nakli ilimlerin yanında mantık ve riyaziyatın da tamamen ihmal edilmediğinin kestirilebileceğini ifade etmektedir. Ekmeleddin İhsanoğlu ise Fatih öncesi Osmanlı medreselerinin eğitim programları ile ilgili olarak bu müesseselerdeki eğitimin Nizamiye Medreselerinin tedrisat geleneği üzerine devam ettiğinin, asıl hedefinin ise dinî ilimlerin okutulması ve özellikle fıkıh tahsilinin yaygınlaştırılması olduğunun altını çizmektedir. Bunun yanı sıra İhsanoğlu bazı medreselerin şifahanelerin yanında kurulmuş olmasından ve civarlarında rasat kuyularının bulunmasından ötürü bu kurumlarda dinî ilimlerin yanı sıra tıp, astronomi, riyaziye, tabiat ve mantık ilimlerinin de yürütüldüğüne dair birtakım ipuçları olduğunu belirtmektedir. İlyas Çelebi ise erken dönem Osmanlı medreselerinin Davud-ı Kayserî gibi tasavvufî, nakli ve müsbet ilimleri şahsında bir araya getirmeyi başlamış bir münevver müderris ile başlaması, Kadızâde-i Rûmî gibi akli ilimlerde, Hacı Paşa gibi tıpta ve Molla Fenârî gibi din ilimlerinde öncü olan abidevi şahsiyetler yetiştirmesi, ilk dönem Osmanlı medreselerinin eğitim programlarının eklektik bir mahiyete sahip olduğunu aşıkâr ettiği kanaatindedir.

Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı adlı eseriyle Osmanlı eğitim dünyası hakkında en geniş, kapsamlı ve muteber çalışmalardan birisini ortaya koymuş ve bu alandaki pek çok çalışmaya öncülük etmiş olan İsmail Hakkı Uzunçarşılı, İslam coğrafyasındaki medreselerin eğitim programlarında genel olarak ilimlerin aklî ve naklî olarak ikiye ayrılmasına karşılık Osmanlı medreselerinde bu ilimlerin *ulûm-ı âliye* (الیه علوم) ve *ulûm-ı 'âliye* (عالیه علوم) olarak tasnif edildiğini belirtmektedir. Uzunçarşılı'nın söz konusu mevzu hakkındaki görüşleri de kısaca, erken dönem Osmanlı medreselerinde ekseriyetle naklî ilimlerin okutulduğu ancak Fatih devrinde İstanbul'un fethinden sonra eğitim sahasında yapılan köklü değişimler ve ilmiye teşkilatı ile müfredat programlarının yeni bir nizama kavuşturulmasıyla müspet ilimlerin kesin bir şekilde eğitim programlarına dahil edildiği yönündedir. Uzunçarşılı her ne kadar bu değerlendirmeyi yapsa da bir taraftan ilk dönem medreselerinde aklî ilimlerin tamamen göz ardı edilmediği şerhini de düşmektedir.

Osmanlılarda ilmiye sınıfının ve eğitim öğretimden sorumlu müderrislerin, kaynaklarda *ulûm-ı aklıyye*, *ma'kûl*, *ma'kûlât*, *akliyyât*, *felsefiyyât* gibi isimlerle geçen müspet ilimlere karşı tavrının nasıl olduğu, bahsedilen bu muhtelif görüşlerden de anlaşılacağı üzere araştırılması ve daha net yargılara ulaşılması gereken bir konudur. Osmanlı kaynaklarında, *riyâziyyât*, *tabîyyât* ve *hikemiyyât* şeklinde geçen *riyâzî* ve *tabîî* ilimler de aklî ya da felsefî ilimlere bağlı ilmî başlıklardır. Ekseriyetle medrese vakfiyelerinde müderrislerin, icâzetnâmelerde müderrislik izni almışların ilmî nitelik ve müktesebatlarından bahsedilirken onların hem aklî hem de naklî ilimlere vâkıf olmalarının elzem olduğu kaydedilmektedir. Bu mevzu, özellikle Fatih devrine ait birincil kaynaklar vesilesiyle tespit edilmeye başlanmış, Sultan Birinci Süleyman devrine ait hem kanunnâmelerin hem de müstakil eğitim-öğretim programlarını ihtiva eden eserlerin gün yüzüne çıkarılmasıyla Osmanlı'nın bilhassa yükselme devri eğitim-öğretim koşulları hakkında bilim dünyası artık daha net kanaatlere ulaşmaktadır. Buna karşılık Osmanlı Devleti'nin erken dönemlerine dair eğitim öğretim şartlarına dair net bilgilere erişmek daha zahmetli olduğu kadar, çok yönlü bir araştırma yöntemini de gerekli kılmaktadır. Erken dönem Osmanlı ulemasının müspet ilimlere karşı tavrına dair araştırmaların seyrini yönlendirebilecek mahiyette birtakım kıymetli deliller de elbette bulunmaktadır.

Örneğin Topkapı Sarayı Arşivi'nde bulunan D.7081 numaralı kayıta Sultan İkinci Murat tarafından 1435'te Edirne'de Tunca Irmağı kıyısında yaptırılan dârü'l-hadis vakfiyesinden müderrislerinin takva sahibi, temiz, şer'î ilimleri hakkıyla bilen, naklî müşkileri yenmeye ve şüpheleri gidermeye kâdir olmaları istendiği görülmektedir (İzgi, 2019: 113). Bu kurum tamamen dinî mahiyette bir eğitim vermesi amacıyla kurulduğu için vakfiye metninde sayılan şartlardan birinde, müderrisin, medresede katıyen felsefî ilimlerle iştilal etmemesi gerektiğine dikkat çekilmektedir. Bununla birlikte Kara Timurtaş Paşazâde Umur Bey tarafından Bergama'da yaptırılan medresenin vakfiyesinden de medresede sadece naklî ilimlerin okutulmasının, katıyetle aklî ilimlere girilmemesinin şart koşulduğu kaydedilmektedir. Söz konusu bu iki örneğe bakıldığında akla ilk olarak erken dönem Osmanlı medreselerinin genelinde aklî ilimlerin okutulmaması bir tarafa, okutulmasının kati surette yasak olduğu fikri gelse de meseleye bu şekilde tümel bir bakış açısıyla yaklaşmak bizi yanlış bir yargıda bulunmaya sevk edecektir. Tıpkı Nizamiye Medreselerinde olduğu gibi birtakım kurumlara getirilen bu yasaklamalar, aklî ilimlere karşı olumsuz bir nazariyenin var olduğundan değil, sadece bu kurumlarda hadis ağırlıklı olarak dinî tedrisatın yapılması yönünde bir tercihten dolayıdır. Zira darülhadislerde aklî ilimlerin okutulmasına karşı geliştirilen mevzuatın, diğer medreselerde de durumun aynı bu şekilde olduğu anlamına gelmemesi gerektiğini bize kanıtlayan örnekler de bulunmaktadır. Başta, on altıncı asırda Taşköprüzâde Ahmet Efendi tarafından, Osmanlı Devleti'nin toplu ulema ve meşâyih biyografilerinin bir derlemesi mahiyetinde oldukça büyük ve muteber bir külliyyat halinde hazırlanmış olan *eş-Şakâ'îku'n-nu'mâniyye fi 'ulemâ'i'd-Devlet'l-Osmaniyye* adlı eser olmak üzere bu eserin sonraki yüzyıllarda muhtelif yazarlar

tarafından yazılan zeyillerinde ve farklı haltercümesi kitaplarında Osmanlı'nın kuruluşundan itibaren hemen hemen her âlimin aklî ve naklî ilimlerde ne kadar mâhir ve bâhir olduğu zikredilmekte, birtakım âlimlerin ise bilhassa müspet ilimlerdeki maharetlerinden bahsedilmektedir. Bu bahislerde söz konusu âlimler için kullanılan ibareler ise “*aklî ilimlerde âlimdi; ma'kûlde âlim bir kimse idi; bütûn ma'kûlâtta önde gelen ilimlerde âlimdi; ekser iştigâli aklî ilimlerde idi; aklî ilimlerde bâri' idi; aklî ilimlerde son mertebeye ulaşmıştı; aklî ilimlerde âlim, riyâzi ilimlerde mâhir idi; aklî ilimlerde mahâreti, riyâzi ilimlerde ma'rifeti vardı*” tarzında daha pek çok şekilde ifade edilmiş olan ibareler ile nitelendirilmiştir.

Osmanlı toplumunda bilgiye erişimin ve eğitimin, otodidaktik, örgün eğitim, özel bir öğretmenle evde eğitim ve bir zanaatkâra çıraklık etmek gibi birçok yönteminin mevcut olduğunu ifade eden Miri Shefer – Mossensohn, *Science Among the Ottomans*'ta medrese eğitimini de bu yöntemlerin içerisinde değerlendirmektedir. Medreseleri, öncelikle din alanında daha derin eğitim vermekle yükümlü bir kurum olarak tanımlayan Mossensohn, bu kurumlarda kuruluşun itibaren belli bir ölçüde müspet ilimleri kapsayan genel bir eğitimin verildiğini ifade etmektedir. Bu kanaate varmasındaki en önemli etkenlerin başında ise Osmanlı sosyal hayatı içinde 1781 ile 1786 yılları arasında gözlem yapma imkânı bulmuş olan Cizvit âlimi Gian Battista Toderini'nin, İstanbul kaldığı beş yıla ait hatıralarını ihtiva eden *Letteratura Turchesca* adlı eseri gelmektedir. Toderini, eserinde “*Accademia*” olarak ifade ettiği medreselerin ihtişamından bahsetmiş, binaların ne kadar görkemli, müderrislerin de bir o kadar etkileyici olduğundan söz etmiştir. Toderini, bu kapsamda medreselerin kuruluşundan itibaren gittikçe etkisini ve müktesebatını arttırarak bilimin her dalına adanmış bir vaziyette olduklarını ve bu kurumlardan başlangıçtan itibaren tefsir ve hadis gibi din ilimlerinin yanı sıra riyâzî ilimlerin de öğretildiğini ifade etmektedir. Eserin riyâzî ilimler ilgili olan bölümünde İstanbul'daki Türklerin matematik ilimlerinde yüksek bir mertebeye ulaştıklarını belirten Toderini, bu ilim dalını çocukluklarından itibaren medreselerde öğrenmeye başladıklarını söylemekte, buna ek olarak da iyi müderrislerin gözetimi altında Türkçe ve Arapça kaleme alınmış riyaziyat kitapları vesilesiyle müktesebatlarını geliştirdiklerini ve bu alanda en muteber Avrupalı matematikçilerini geride bırakacak kadar iyi hesap yaptıklarına dikkat çekmektedir.

Bu bağlamda söz konusu mevzu hakkında birinci ağızdan bilgi veren bir başka kaynak, Osmanlı entelektüel tarihinin hiç şüphesiz en büyük fikir adamlarından biri olan Kâtip Çelebi'nin, on yedinci asırda kaleme aldığı *Mizânü'l-Hakk fi İhtiyâri'l-Ehakk* adlı eseridir. *Mizânü'l-Hakk*'ın giriş bölümünde Kâtip Çelebi, aklî ilimlerin ehemmiyetine değinmiş ve İslam dininin felsefi ve aklî ilimleri hiçbir zaman reddetmediğini, aksine din ve felsefe ile aklı uzlaştırmaya çalıştığını ortaya koymuştur. Çelebi, şer'î ilimlerin, aklî ilimlere olan ihtiyacı çarpıcı bir örnekle açıklamış, bu bağlamda geometri bilmenin şer'î hukukun adalet ilkesine göre hüküm vermede ne kadar elzem olduğunu gösteren örnekler sunmuştur. Kâtip Çelebi hususi bir vakayı ele alarak aklî ilimler ile dinî ilimler arasındaki bağlantı noktasında geometri (hendese) bilen bir müftü ile geometri bilmeyen bir müftünün fetvalarını karşılaştırmış ve geometri bilmeyen müftünün hatalı hüküm verdiği kanaatine varmıştır. Kâtip Çelebi, Osmanlı ulemasında ekseriyetle var olan bu hususiyetin ve çok yönlü müktesebatın medreselerde başlangıçtan itibaren kazandırıldığını da ayrıca ifade etmektedir. Çelebi'nin, bu bakış açısı ile rasyonalist bir zihin ürünü ortaya koyduğunu söyleyen Hilmi Yavuz, diğer eserleri bir tarafa bırakılacak olursa *Mizânü'l-Hakk fi İhtiyâri'l-Ehakk* eseriyle Çelebi'nin Osmanlı düşüncesine rasyonalist bir dönüşüm edindirme bağlamında en önemli katkıyı sağladığını ifade etmektedir.

Tüm bu görüşlerden hareketle, erken dönem Osmanlı eğitim programlarının içeriğine dair birtakım tahminler ve varsayımların haricinde net bir kanaatin olmadığı açık bir şekilde görülmektedir. Bu durumun en temel sebebi, daha önce de ifade edildiği gibi “erken dönem” olarak tabir edilen Sultan İkinci Mehmet öncesi Osmanlı ilmiye teşkilatı ve eğitim programlarını ihtiva eden somut ve resmî

kaynakların malumat açısından kifayetsizliğidir. Dolayısıyla söz konusu devrin eğitim anlayışı içerisinde özellikle aklî ve riyâzî ilimlerin konumu hakkında bilgi edinmek ve en azından daha geniş ve daha bütüncül kanaatlere ulaşmak için çok yönlü araştırma tekniklerine başvurmak elzem görünmektedir. Bu tekniklerin başında da mevcut bir mesele üzerinde dönem okuması yaparken araştırma malzemelerinde birtakım değişikliklere gidilmek suretiyle alan dışı kaynak taramalarına başvurmak gelmektedir. Zira dikkat edilecek olursa ilk dönem Osmanlı medreseleri hakkında tüm belirsizliklere rağmen tespit edilebilen tatmin edici bilgilerin tümü, mevzu ettiği konu bağlamında farklı bir mahiyette olduğu görünümü veren birincil kaynaklardan elde edilmektedir. Söz konusu mevzu hakkında kesin bilgiler vermese bile ilk dönem Osmanlı eğitim programlarının tespiti meselesine dair en azından araştırmacının tasavvurunu genişletebilecek ve yeni bakış açıları kazandırabilecek kaynakların başında edebî metinler gelmektedir. Bu hususiyetin en azından kaynak türü bağlamında ne derecede önem arz ettiğine dair Miri Shefer – Mossensohn çok önemli bir tespitte bulunmaktadır. Mossensohn'a göre, Osmanlı'nın eğitim söylemine Osmanlı hagiografileri, yani evliyanın hayatlarının tasvirleri (*Menâkıbnâme, Tezkiretü'l-Evliyâ* vb.) üzerinden eğilmek meselenin kapsamlı bir şekilde ele alınması ve anlaşılması açısından büyük önem taşımaktadır. Mossensohn'un tavsiye niteliğindeki bu görüşü doğrudan edebî metinlerin, Osmanlı eğitim tarihi araştırmaları için referans mahiyetinde kıymetli ve dikkate değer oldukları anlamına gelmektedir.

Edebî metinlerin, salt estetik ve kurmaca (*fiktif*) hüviyetleri bağlamında müstakil bir bilim alanı olarak incelenmesinin mazisi yakın olduğu gibi müellifler, şairler ve entelektüellerden oluşan muhtelif sanatkârların kaleme aldıkları eserleri salt estetik ve fiktif bir yapıda vücuda getirme gayelerinin de yaklaşık yüz yıllık bir mazisi vardır. Özellikle Orta Çağ zihin tarihi göz önüne alınırsa gerek Hristiyan medeniyetinde gerek İslam medeniyetinde ortaya konan edebiyat ürünlerinin sadece estetik ve fiktif gayelerle kaleme alınmadıkları görülecektir. Edebî metinler, doğaları gereği sadece kaleme alındıkları zamanın kültür anlayışını değil, devrin siyasi arka planını, sosyolojik vaziyetini, iktisadi şartlarını ve düşünce dünyasına dayalı ilmî temelleri hakkında oldukça önemli kanaatler uyandıracak, genel bir hükme varmada ihtiva ettikleri ipuçları sayesinde yeni düşünce yollarına vardıracak bir misyon üstlenmektedir. Bu sebeple söz konusu çalışma özelinde Miri Shefer – Mossensohn'un da her ne kadar aynı minvalde olmasa da benzer bir şekilde değindiği gibi Osmanlı eğitim tarihi çalışmalarında edebî metinlerden faydalanmak, çok yönlü, bütüncül ve geniş kapsamlı kanaatlere ulaşma noktasında önem arz etmektedir. Bilhassa uzak tarihsel dönemlere dair araştırma konularında birincil referans yetersizliği yaşıyorsa bu durum daha da önem kazanmaktadır. Bugüne kadarki çalışmaların ve söylenen sözlerin geneline bakıldığında Osmanlı eğitim tarihinin özellikle ilk dönemlerine dair çalışmalar böyle bir inceleme tekniğine başvurulmasını gerekli kılmaktadır.

Osmanlı Devleti'nde sadece dinî hususiyetleri ihtiva eden naklî ilimlere dair eserler değil, felsefeyi de bünyesinde barındıran aklî ve riyâzî ilimleri konu edinen eserler de büyük çoğunlukla Arap diliyle kaleme alınmıştır. Bu suretle İslam bilim camiasının *linguafrancası* olan Arapçayı ve ilmî terminolojyi iyi bilen âlim, müderris ve medrese öğrencileri, ilmî boyutta elit bir tabaka oluşturmuşlardır. İlmî mahiyetteki risale ve eserlerin büyük çoğunlukla Arapça yazılmasına karşılık, bu elit ve özel mahiyetteki müktesebatın *vulgarize* edilmesinde ve söz konusu ilmî hususiyetlerin geniş halk tabakalarına aktarılmasında, manzum (*aruz vezni ve kafiyeyle sağlanan ahenk ile şiir şeklinde kaleme alınmış metin*) olarak kaleme alınmış edebî eserler büyük görev üstlenmişlerdir.

İncelemeye tabi tutulan tarihsel zaman dilimi Osmanlı Devleti'nin henüz yeni devletleştiği ve akabinde de çok uluslu bir hüviyet arz eden imparatorluk vasfına eriştiği bir devri kapsayan on dört ve on beşinci asırlar olduğu için her ne kadar çalışmanın odak noktası eğitim tarihi kapsamında olsa da bu mevzunun bütüncül bir mahiyette anlaşılması için Osmanlı devlet anlayışının hangi hususiyetleri ihtiva ve ihata

ettiğini göz önünde bulundurmak gerekir. Bu bağlamda dikkat edilmesi gereken en temel şey, kuruluşundan itibaren Osmanlı'nın insanı, toplumu, insanlığı ve dünyayı kâinatın içindekilerle birlikte Tanrı'yı bir bütün olarak idrak etmek ve cemiyet tarafından da bu şekilde kavranmasını sağlamak gayesinde olduğudur. Bundan dolayı, Osmanlı kendi inancı etrafında, kendi kâinat algısı çerçevesinde kendine has *Nizâm-ı Âlem*'ini tesis etmek için eğitim de dahil olmak üzere tüm kurumlarıyla bir aksiyon sürecini başlatmıştır. Bu aksiyon içerisinde teşekkül eden yeni bir kültür ve dünya nazariyesinin temelinde ise iman, imanın ölçüsü akıl, bilgi, ilim, sanat ve kültürü çokluğun bünyesinde var olan birlik anlayışı çerçevesinde yerleştirmiş ve bu suretle nevi şahsına münhasır bir *rasyonalite* inşa etmişlerdir. Osmanlı'nın bu bakış açısı ile inşa ettiği söz konusu rasyonalite, İslam düşünce geleneği içerisinde Kur'ân rasyonalitesi ile Yunan rasyonalitesinin heterojenik bir sentezinden mülhemdir. Bu sebeple Osmanlı da tıpkı öncülü olan Selçuklu gibi genel Orta Çağ düşünce esaslarına uygun olarak iman ile bilgiyi, din ile akı, cemiyet hayatı ile sanatı kanonik tasniflerle birbirlerinden ayırmamışlardır. Bu dünya görüşünün medreselere bir düstur olarak yansması ise Alman romantizminin büyük isimlerinden Johann Wolfgang von Goethe'nin ifade ettiği şekilde "*Zıddı söylenemeyecek hiçbir şey yoktur*" ilkesiyle hayata geçirilmiştir. Dolayısıyla Osmanlı kültürü ile ilgili yapılan her araştırmada olduğu gibi eğitim tarihi kapsamında yapılan çalışmalarda da Osmanlı düşünce tarzının bu hususiyeti göz önünde bulundurulmalıdır. Çünkü Osmanlı medreselerinde yapılan eğitimin bu düşünce tarzından ayrı değerlendirilmesi mümkün değildir. Bu sebeple söz konusu bu fikrî müktesebatın oldukça zengin bir mahiyette gözler önüne serildiği kaynakların başında da edebî metinler gelmektedir. Zira edebî metinler bir medeniyetin zihinsel referanslarını tespit etmede oldukça önemli rol oynadıkları için eğitim öğretim anlayışına dair önemli ipuçlarını da barındırmaktadır. On dört ve on beşinci asırda aynı zamanda entelektüel hüviyetleri de olan muhtelif sanatçılar tarafından kaleme alınmış eserlere göz atmak yerinde olacaktır.

Bu bağlamda incelemeye tabi ilk eser bir Osmanlı ansiklopedisti, tarihçisi, tabibi ve şairi olan Ahmedî'nin on dördüncü asırda kaleme aldığı *İskendernâme* adlı mesnevisidir. Bu eser ihtiva ettiği bilgilerin çeşitliliği sebebiyle adeta bir ansiklopedi hüviyetindedir. Çalışma açısından eserin önemi ise Ahmedî'nin eserinde sadece çeşitli bilgileri toplamakla yetinmeyip ahlak, felsefe, siyaset ve eğitime dair dile getirdiği fikirlerle öncesinde bahsedilen malum kâinat görüşü çerçevesinde adeta bir sentez ortaya koymasındadır. Müellifin, eserinde akla ve ilme büyük önem verdiği görülmektedir. Eserde her ne kadar kronolojik bir hata içerisinde verilmiş olsa da Aristoteles, Platon, Sokrates, Pisagor ve Hipokrat gibi şahsiyetler İskender'in etrafında rol üstlenmişlerdir. Eser, düşünce tarihinin bu kült isimlerinin, Evrenin ana maddesi (*arçe*), akıl, makul, illet (*sebeb*), malûl (*sonuç*), cevher, araz (*ilinti*), yer küresinin, ateş ve hava tabakasının hususiyeti, gezegenlerin büyüklüğü, Tanrı'nın sıfatlarının gezegenlerde te celli edişi, ruhun ve bedenın aslı, insan vücudunun bölümleri, ruhların izahı ve insan vücudundaki kuvvetleri, tabii ruh, insani ruh, idrak gücü, ortak duyu, insanın hayal, hafıza ve düşünme gücü, hareket etme yetisi, hükümdarlık, adalet, fazilet ve iyi ahlakın kazanılması gibi doğrudan ontolojik mahiyette diyalogları ve tartışmaları ihtiva etmektedir. Ontolojik problemlerin yanında epistemolojinin ve aksiyon (*eylem*) felsefesinin çerçevesine giren hususiyetler de bir on dördüncü asır metni olan *İskendernâme*'de bir Osmanlı aydını olan Ahmedî tarafından detaylı bir şekilde işlenmiştir.

Aynı dönemlerde kaleme alınmış olmakla beraber *İskendernâme* ile benzer zihinsel hususları ve akli ilimleri kapsayan konuları işleyen bir başka eser Yazıcıoğlu Mehmet tarafından on beşinci asrın ortalarında İslam Peygamberi Hz. Muhammed'in hayatını ve vasıflarını anlatmak amacıyla dokuz bin sekiz beyit olarak kaleme alınan *Muhammediye* adlı eserdir. *Muhammediye*'nin yaklaşık olarak bin beş yüz beyte tekabül eden giriş kısmında Yazıcıoğlu Mehmet, tıpkı Ahmedî'nin *İskendernâme*'de yaptığı gibi varlığın aslı, varlıkların yaradılışı, ezellilik, ebedilik, aklın mertebeleri ve yaradılışın esasları gibi hususları işlemiştir. Mehmet, aklın kaynağını ve mertebelerini tartıştığı bölümde ilk yaratılan varlığın

akl-ı külli olduğunu tespit ettikten sonra *akl-ı cüzi* (beşeri akıl)nin, sonrasında kalem (ilim)in, en sonda ise *Levh* (idealar âlemi)'in yaratıldığını ve her şeyin o levhaya kaydedildiğini şu beytiyle ifade etmektedir:

“*Yarattı evvelâ aklı işit takrir edem nakli*
Kalem geldi düzüldü Arş için Levh ahsen-i hey'at”

Bu beyitte Yazıcıoğlu Mehmet, akıl, kalem ve levh kelimelerini bilginin, ilmin, öğrenmenin, düşünmenin ve bilgiyi cemiyete yaymanın birer aracı olarak kullanmıştır. Müellif ayrıca eserinde ayetlerde ve hadislerde bahsedilmeyen varlıkların ne surette vücut bulduğu, onların çeşitleri, yedi kat göğün hususiyetleri ve hareketleri, bilgi ve tecrübenin mahiyetleri, eylem ve ahlakı ilgilendiren tüm alanlarda aklın referans alınması gibi konuları da detaylı bir şekilde incelemiştir. Bunu yaparken de dünya, evren ve insanı kapsayan tüm varlıkları vahdet (birlik) anlayışı içerisinde, varlık, bilgi ve ahlak üçgeninde tümel bir kavramsallaştırma yöntemi ile ele almıştır.

Buna benzer şekilde aklî ilimlerin bütüncül bir zeminde arz ettiği zihnî hususiyetleri ihtiva eden ve barındırdığı müktesebat itibarıyla anlaşılması oldukça güç konuları ve fikirsel problemleri mümkün olduğunca basitleştirerek en geniş halk tabakalarına kadar ulaşmasını adeta bir müfredat programı sunmak suretiyle sağlayan Osmanlı yazın tarihinin ilk dönemlerine ait daha pek çok eser bulunmaktadır. Âşık Paşa'nın on dördüncü asırdakaleme aldığı *Garipnâme* adlı on iki bin beyitlik büyük eseri ile Ahmet Bîcan tarafından on beşinci asırda yazılan *Envârü'l- Âşıkîn* adlı mesnevi bu minvalde verilebilecek pek çok örnekten sadece birkaçıdır.

İlteriş H. Kutlu "Academiae Ottomanicum / Osmanlı'nın Eğitim Nazariyesi"

<https://www.fikirtepedi.com/tarih/academiae-ottomanicum-osmanlinin-egitim-nazariyesi/> (Yayın Tarihi: 12 Temmuz 2024).